

jorge amado^(25y) “ölü deniz”⁽¹⁹³⁶⁾
**romanı bağlamında halk kültürü ve edebiyatının
modern kurgu ve edebiyattaki yeri, önemi ve etkileri**

giriş

kitaba bir giriş yazısı yazan **thomas gomez**’in altını çizdiğim bölümleriyle, şu sözleri belki de konuşacağımız konunun en doğrudan özetlenmiş ve açılmış hâlini oluşturmaktadır:

*jorge amado tanınmış bir yazardı ve brezilya aydın çevrelerinde tartışılmasına, yadsınmasına karşın imrenilecek bir yeri vardı. o sırada, ürünlerinin verimliliğiyle olduğu kadar, anlatılarının içeriğinde üstü kapalı olarak yer alan ya da **kendi yurttaş yaşamında açıkça görülen sosyo-politik tavrıyla** da tanınmaktaydı.*

...

***halkının katı güncel gerçeğini** paylaştığı çocukluk ve yeniyetmelik anılan, jorge amado ’nun en önemli esin kaynağı olmuştur.*

...

*dört yüzyıl boyunca brezilyalı mizacının ve kişiliğinin en ilginç görünümelerini oluşturan son derece karmaşık ve ilginç insandır **bahia insanı**. brezilya duyarlığında carioca'mn (rio de janeiro halkı) kaygısızlığından ve yaşama sevincinden daha çok, pauliste'in (sao paulo halkı) ağırbaşlılık ve dinamizminden çok daha fazla, kuzeydoğunun melezlik, bağdaşmacılık ve tropikal kösnüllüğü ağır basar. **son derece zengin ve özgün bir afro-brezilya kültürünün ortaya çıkışını sağlayan çeşitli öğeler, en yetkin biçimde, bu bölgede ve özellikle bahia’da billurlaşmış ve jorge amado ’nun romanları tüm şehvet, yabanlık, tutku ve şiddetleriyle kendilerine en uygun çevreyi tam olarak bu bölgede bulmuşlardır.***

...

*her şeyden önce, **ülkesinin toplumsal sorunlarıyla ilgilenen** bir yazarı betimler. kendisiyle yapılan bir söyleşide şöyle diyordu: “cacau’yu apaçık bir partizanca amaçla yazdım. ancak, **gözlemlediğim olguları aktarmaktan** başka bir şey yapmadım, bu konuda kesinlikle dürüst davrandım. imgelem katkısı bulunmayan bir kitaptır bu.” (miecio tatt jorge amado, vida e obra. ed. itatiaia, belo horizonte, 1961, s. 47.)*

...

“(bu) kitapta, güney bahia kakao işletmelerinde çalışan işçilerin yaşamını pek az bir edebi kaygıyla, ama en yüksek düzeyde bir dürüstlikle anlatmaya çalıştım.”

...

edebiyat mı, yoksa sosyolojik bir tanıklık mı söz konusu olan? sanat mı, yoksa bir tür belgeleme mi?

...

*o, dönemde, romanın, romancının ve genel olarak edebi yaratının görevi hakkında, açık seçik ve kesin düşünceler dile getiriyordu. “edebiyat türleri içinde en önemli **politik rolü** her zaman roman yüklenmiştir. aydınlar arasında insanlarla en yakın ilişkisi olan romancıdır. romancıda **gözlemci niteliklerinin** bulunması gerekir, çünkü romanlarında **insanları ve onların içinde yaşadıkları çevreyi dile getirmek ve bunları tanımak zorundadır.** burada, romancının kafasından birşeyler uydurmadığını anımsatmak gerekir. romancı yaratır, ama*

yaratısını gerçeğe dayandırarak, bu **gerçeği güncel yaşamdan, insanlardan ve çevreden çıkartarak, örneğini toplumdan alarak yaratır.** yoksa, bir romana yerleştirmek üzere insanlar ve toplumsal ortamlar uydurmak çok kolay olurdu, bu yanlış kitabın güzellik ve özgünlüğünü neresinde bulabiliriz? bu yoldan ayrılan her roman wilde'cı yapaylığın içine düşer.” (jorge amado: ‘literatura, romance e politica como resultados socias, ‘in pan, buenos aires, 1936.)

...

romanlarında ‘kuzeydoğu’ toplumu kusursuz bir biçimde gözlemlenmiş, sorunları ve kusurları irdelenmiştir. doğmakta olan tarımsal kapitalizmle çarpışmakta olan ve can çekişen feodalizmin sonuçları (tarım işçisinin habercisi küçük köylünün soyulması, yani coronelisme (coroneis’leri ülkenin efendisi durumuna getiren toplumsal düzen) caboclos’ların (bu deyim önceleri kültür değiştiren kızıl derilileri, sonra melezleri tanımlıyordu, ama sonunda budunsal kaynaklarına bakmasızın iç brezilya’nın yoksul köylülerini tanımlamak için kullanılır oldu.) insanlık dışı durumu, fuhuş ilk dönem romanlarında, hele özellikle cacmı’da acımasızca sergilenmiştir. bunda şaşılacak bir yan yok, çünkü amado o ortamda doğup büyüdüğü için, **kakao işletmecilerinin çevresini, bu çevrenin biçimlendirdiği toplumu ve yarattığı kafaları çok iyi bilmektedir.** bu nedenle, bir öyküyü ele aldığı zaman, liseyi yeni bitirmiş bir yazar için şaşırtıcı bir rahatlıkla davranır.

...

deniz dünyası onu büyülese de, onu kendisine çekse de, bu dünyaya karşı oldukça yabancıdır. amado **deniz ögesinin yazınsal gizilgücünü** tam olarak seziyor, ama bunu dile getirebileceğinden ya da hissettirebileceğinden emin değil. bu nedenle, daha önce davranıyor ve giriş bölümünde olası bir başarısızlığa karşı okuru uyarıyor. “romanın başarısız olduğu kanısına varırsa, bunun sorumluluğunu deniz insanlarına yüklememelidir; başarısızlığın kaynağı yazardadır, çünkü bir kara adamdır yazar ve bir toprak insanının denizcilerin yüreklerindeki gizleri dile getirmesi çok güçtür.”

...

kullanılan dilin yumuşaklığı ve renkliliğinin yanısıra **müzik ve şarkılar, afro-brezilya efsanelerinin zenginlik ve çeşitliliği, romanda düş ve sevdanın önemli bir yer tutması,** yazarda pek alışmadığımız bir şiir tadı verir anlatıya. tropikal göğün saydamlığı, smwo’ların (saveiro: bahia’nın salvador bölgesinde deniz taşımacılığında kullanılan üçgen yelkenli tekne) çekiciliği, kadınların dişiliği, şarkıların güzellik ve özlemleriyle, ilk yapıtlarının suçlayıcı katılık ve gerçekçiliğinin çok uzaklarında buluruz kendimizi.

...

örneğin, okulun, denizci evlerinin içlerinin anlatılmasına ve verimli çocuk öyküsüne başvurulur. saveiro’ların (saveiro adlı tekneleri kullanan denizciler) acılı yazgıları, taa çocukluktan başlayarak yoksulluk ve güvensizlik dolu bir yaşama mahkûm oluşları, denizci dul ve yetimlerin kaçınılmaz bir biçimde fuhuşla noktalanın sonları, mar morto’ya, yazarın daha önceki yapıtlarının doğrultusunda bir toplumsal boyut veren öğelerdir.

...

amado’da, denizcilerin yazgısını işçilerin yazgısına katmak eğilimi görülüyor. bunun sonucu olarak saveiro’lar grev yaparak taşıma ücretlerinin yükseltilmesini sağlıyorlar. amado, **sınıf mücadelesinin en somut ve en açık ifadesi,** politik bilinçlenmenin ayrıcalıklı evresi olan grevleri çok sevmektedir.

salvador limanının günlük yaşamının şiirsel bir tablosudur bu roman. izlek bütünüyle yeni sayılmaz, içeriğiyle olduğu kadar havasıyla da jubiabâ’nın bazı bölümlerinin genişletilmiş gibi kabul edilebilir mar morto. cais (liman), uma toado triste vem do mar (denizden gelen hüznü

ezgi) ve saveiro (yelkenli) mar morto ile aynı damardandırlar.

amado, bahia toplumunun bir başka kesiminin katı ve ilginç yaşamının sergilenmesine girişir. deniz insanları arasında her şeyden üstün tutulan değerlerin altını çizmek için bu fırsattan yararlanır: dostluk, cömertlik, cesaret, dayanışma gibi duygular mar morto'da yer alan kişilerin davranışlarının başlıca özellikleridir.

...

jorge amado'nun yapıtında aşkın çok önemli bir yeri vardır ve en saf sevgiden dizgin tanımaz tutkulara kadar çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. mar morto da bu kuralın dışında değildir. bu duygu, öykünün temel ögesidir ve cinsel aşk da eksikliğini hiç hissettirmez. bununla birlikte, öteki romanlarının tersine, en küçük açık saçık bölüme rastlanmaz. ama aşk ilişkilerinin çağrışımında, yazar hesabına, en etkili erotizmin kapı komşusu bir ağırbaşlılık ve incelik var.

...

kahramanın sonunun ne olacağı ve onun, köle kuşaklarının birbiri ardınca brezilya tapıcında geleneğini sürdürdükleri, afrika kaynaklı uzak tanrıça iemanja'nın bağrına dönüşü, uyarıcı bir biçimde bu bölümde belli olmaktadır. mar morto'nun en dikkâte değer yönlerinden biri, brezilyalı uzantısında durmadan yenilenen bir güç, bir zenginlik ve bir canlılık bulan afrika efsanelerinin sürekliliğini bütün açıklığıyla ortaya koymasından kaynaklanıyor. guma, körü körüne inanıyor iemanja'ya. bu anlaşılmasız tanrıçanın tapıcına katılıyor ve dahası, beş adlı tanrıçanın gücünü ve güzelliğini yücelten dinin gizemli ve karmaşık törenlerinde ayin yöneten papaz durumuna geliyor.

...

yazarımız, aynı zamanda, bölgesinin halk kültürünün kalıtını yapıtlarına katma konusunda da başarılı. ister deniz tanrıçasının onuruna yapılan afro-brezilya kaynaklı macumba'ların ve camdombe'lerin betimlemeleri, ister eski sömürge toplumunun çağrışımları, ister lampiao (virgulino ferreira lampiao: öyküsü sözlü gelenekte süren, kuzey-doğu brezilya'da çok ünlü, güçsüzlerin koruyucusu haydut) ve denizci basouro (lampiao türünden bir kişi, denizci olduğu için saveiro'lar arasında daha çok saygı görür) gibi sertanejo haydutların serüvenleri, ister rosa palmeirao gibi destancı kadın kahramanlar olsun, amado bu malzemenin tümünü öykülerine sokuyor ve yarattığı kişilerde onları yenibaştan yaşıyor. bu bakımdan, brezilya'da ve özellikle kuzeydoğuda son derece sevilen ve canlılığını koruyan cordel edebiyatı (körler, gezginci satıcılar ve dilenciler tarafından alanlarda anlatılan sözlü edebiyat türü. izlekleri her zaman halk duyarlığına yakındır) geleneğiyle yeniden ilişki kuruyor.

...

roman yapısına gelince: jorge amado burada son derece klasik. cesur biçimsel deneylere kalkışmıyor; son derece usta olduğu geleneksel anlatım kurallarına uyuyor. ... deniz insanların kaderciliğini ve lemanja'nın iradesine acımasızca bağlı yazgılarını keşfeden okur, öykünün sonundaki trajediyi hemen anlıyor.

...

anlattığı öykülerin çoğunun, kuzeydoğunun sözlü edebiyatının engin zenginliklerinden kaynaklandığını hiçbir zaman gözardı etmemeliyiz. oysa, bu tür yazının, jorge amado'nun da bildiği zorunlulukları ve kusurları vardır. çocukluğu ve yeniyetmeliği süresince, kökleri kuzeyli doğu duyarlığının derinliklerine uzanan bu zengin ve parça bohçası öykülerle beslendi. bu nedenle, yazar amado, biçim ve öz olarak bunlardan bol bol yararlanabilir. bundan dolayı, yazılı anlatıdan çok sözlü geleneğe ait oldukları unutulacak olursa, bu halk

dili, bu yinelemeler, kimi zaman bayağılaşan cümleler ve pek sağlam olmayan sözdizimi şaşırtabilir bizi.

...

mar morto 'da müziğin önemine değinmemek olanaksız; çünkü temel öge o. büyük bölümüyle romanın şiirsel niteliğine bir açıklama getiriyor. yazarın romana kattığı sayısız şarkı, ezgi ve çalgı âletinden de çıkartılacağı gibi, bahia yaşamında önemli bir yer tutar müzik. nesnelerin, deniz ve rüzgârın ustaca dile getirilen müziği de söz konusu; ama her şeyden önce, ritmi diyaloglarda canlı ve kıvrak, betimlemelerde sakın ve ağır olan öykünün müziksel gücü.

burada belirtilenler aslında halk kültürünün modern anlatıdaki yerini ve kendine bu yapıtlarda nasıl yer bulduğunu çok doğru ve açık biçimde ortaya koyuyor ve aklımıza hemen ülkemizde bunu en iyi biçimde yapanlardan birisi olan **yaşar kemâl** geliyor. bir bakıma amado'ya brezilya'nın yaşar kemâl'i olarak nitelendirmek de ele aldığımız konuyu açıklamak için yanlış olmaz. tabii bunun tersi de doğrudur, yani yaşar kemâl de türkiye'nin amado'sudur.

önemli kavramlar

soru: halk, millet, ümmet, halk kültürü, halk bilimi, halk edebiyatı nedir?

konuyu ele alırken kavramsal düzeyde ortaklık sağlayabilmek için öncelikle konuyla ilgili olan bu kavramları tanımlamak gerekir:

bana göre **halk**, en genel anlamıyla sınırları belirli bir alanda yaşayan insan topluluğuna verilen addır. türk dil derneği'nin türkçe sözlüğünde şu anlamları vardır:

1. a. ar. 1. aynı ülkede yaşayan, aynı uyrukta dil, kültür bağı olan insan topluluğu, insanlar, toplum: (ör.: türk halkı).
2. aynı soydan gelen, ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluğu (ör.: yahudi halkı. göçebe halk).
3. bir ülke içerisinde yaşayan değişik soylardan insan topluluklarının her biri (ör.: sovyetler birliği halkları).
4. belli bir bölgede ya da çevrede yaşayanların tümü (ör.: mahalle halkı. ev halkı).
5. yöneticilere göre bir ülkedeki yurttaşların tümü (ör.: halka doğru. halka hizmet).
6. aydınların dışında kalan topluluk (ör.: halktan bir adam).
7. kalabalık, insan topluluğu (ör.: hırsızlar vapurdan inen halkın içinde kayboldular.)
8. toplu kültürleri bir olan bireylerin, kümelerin oluşturduğu nüfus.

bu kavram çeşitli biçimlerde farklı sözcüklerle birlikte de anlam kümeleri oluşturur:

- **halk adamı:** halktan olmamakla birlikte kendini halktan üstün görmeyen, onlar gibi davranan kimse.

- **halk ağzı:** aynı lehçe içinde daha küçük ayrılıklar gösteren ve belli yerleşim bölgelerine özgü olan konuşma dili.

- **halk dalkavukluğu:** halkın ilgisini çekecek, onların hoşuna gidecek sözler söyleyerek ve bu tür davranışlarda bulunarak oy avcılığı yapma, yandaş edinme politikası, (popülizm).

- **halk dili:** halk ağızlarından ortak dile geçerek, ortak dildeki karşılığıyla birlikte dile bir çeşni katmak üzere yaygın bir biçimde kullanılan ağız özelliklerinin tümü.

- **halk edebiyatı (halk yazını):** halk ozanlarının, adı bilinen ya da bilinmeyen kimselerin yarattıkları koşuk, destan, öykü, masal, ağıt vb. yazın türlerinin tümü.
- **halk eğitimi:** yetişkinlere yönelik çok yönlü ve sürekli eğitim.
- **halk günü (ya da matinesi):** tiyatro, sinema, gazino vb. eğlence yerlerinin düzenledikleri ucuz matine.
- **halk hikayesi:** halkın anonim olarak ve yöreden yöreye bazı değişikliklerle sözlü olarak aktardığı öyküler.
- **halk müziği:** yazılı hiçbir kurala dayanmadan, yalnızca işitme yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan, halkın ortak malı olan geleneksel müzik türü.
- **halk otobüsü:** büyükşehirlerde belediye otobüslerinin yanı sıra, kişilerce işletilen ve toplu taşıma aracı olarak kullanılan otobüs.
- **halk oyunu:** çoğunlukla belli bir öyküsü olan, kendine özgü devinimlerle ve müzik eşliğinde oynanan halay, zeybek, horon, bar gibi yöresel oyunlar, (folklor).
- **halk oyuncusu:** halk oyunları oynayan ya da öğreten kimse, (folklorcu).
- **halk ozanı:** yaz. halk içinde yetişen, deyişlerini sazla söyleyen, sözlü koşuk geleneğine bağlı ozan, halk şairi.
- **halk öyküsü:** eskiden gezgin halk ozanlarının kahvelerde saz eşliğinde anlattıkları şiir ve düzyazı karışımı öykü (ör.: kerem ile aslı, köroğlu ... öyküleri.)
- **halk şiiri:** yaz. yaratıcısı belli olsun olmasın, halk yazını ürünü olan şiir.
- **halk yağcılığı:** halka yaranmak amacıyla gerçekte halkın yararına olmayan şeyleri söyleme ve yapma, halkçılık, (popülizm).
- **halka dönük:** halkın yararına olan: halka dönük eğitim.
- **halka inmek:** halkın anlayış ve görüş düzeyinde olmak.
- **halka verir talkını (telkini), kendi yutar salkımı:** verdiği öğüde kendi uymayan kimseler için kullanılır

konuyu ele alırken bazı yanlışlara düşmemek için dikkâte almamız gereken kavramlardan birisi de “**millet**”tir ve aynı sözlükte ise şu şekilde tanımlanır:

1. **ulus:** vatandaşlık temelinde bir ülkenin içinde yaşayan herkesi kastettiği söylene de gündelik kullanımda kapitalist dönemde modernizmin icat ettiği, aslında aynı soydan gelenlerin oluşturduğu topluluğa verilen addır. örneğin “türk milleti” denilince, türkiye cumhuriyeti’ne vatandaşlık bağı ile bağlanan herkes değil, etnik aidiyeti “türk” olanların oluşturduğu topluluk anlaşılır. (ör.: ülkesinin yüksek istiklalini korumasını bilen türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır. k. atatürk.)
 2. benzer özellikleri olan topluluk (ör.: “şoför milleti bu, gözü açık olur.” “ekin biçmek köylü milletini ezer ...” k. tahir)
 3. bir yerde bulunan kimselerin tümü, herkes (ör.: “milletin uykusu gözünden akıyor.” f. baykurt)
- **millet meclisi:** 1) milletvekillerinin oluşturduğu kurul; 2) bu kurulun toplandığı yapı.
 - **millet (ya da halk) mektepleri:** 1 ocak 1929’da öğretime başlayan, yeni türk harflerinin kısa zamanda ve bütün ulusa öğretilmesini amaçlayan, her yaşta yurttaşın iki ya da dört ay kurs göreceği okullar, ulus okulları.

halkı millettten ayıran en önemli özellik; halkın, bir toplumda hâlen yaşamakta olan çeşitli toplum kesimlerini kapsamasıdır. millet ise geçmişten geleceğe doğru belirli bir soyu ifade etmektedir. daha milliyetçi bir ifadedir ve aynı toplumda yaşayan gruplar arasındaki farklılıkları öne çıkarmaktadır. halkın belirgin özelliklerinden birisi de, millet olma özelliklerine veya bilincine henüz ulaşmamış olmasıdır. (ör.: istanbul halkı, sovyet halkı)

bir görüşe göre bir coğrafyada yaşayanlardan bahsederken ‘millet’ kelimesinden ziyade, ‘halk’ kelimesinin daha doğru olacağı düşünülmektedir. ayrıca milliyetçi söylemleri daha geri plana itmesi amacıyla tercih edilebilmektedir. ayrıca farklı kökenden toplulukları içinde barındıran amerika gibi belirli coğrafyaların bir millettten öz edilmez, bunun yerinde de “halk” ya da “halkları” kavramı kullanılır. (Ör.: amerikan halkı, türkiye halkları)

bir başka önemli kavram da “ümme”tir ve zaman zaman birbirinin yerine yanlış olsa da kullanılan, ancak her ikisinden de farklı anlama gelir. yine sözlükteki tanımı şudur:

1. insan topluluğu.

2. hz. muhammed in çevresinde toplanan müslümanların tümü: muhammed ümmeti.

bu ikinci tanımda belirtildiği üzere islamiyete özgü bir kavramdır. islam toplumunun tamamını ifade eden bir kavramdır. ümmet kelime olarak bir anneden doğan çocuklara verilen isimdir. daha sonra islam inancına sahip herkesi içine alan bir anlama kavuşmuştur. islam inancının en önemli kaynağı kur'an'da birçok yerde geçmiştir. müslümanların içindeki bir cemaâte de zaman zaman ümmet denildiği görülmektedir. ümmet bu bakımdan bazen bütün bir müslüman toplumunu ifade ederken, bazen de müslümanların içinde farklı özelliklere sahip daha küçük gruplardan her birini de ifade etmektedir. diğer yandan ümmet kelimesi aynı zamanda her bir müslüman için de kullanılmaktadır. örneğin “peygamberimize sadık bir ümmet olmak istiyorum.” gibi. ümmet, “imam” kelimesi ile aynı kökten gelir. her peygamber, birer imâm, rehber olarak kabul edilir ve ona tabi olanlara da onun ümmeti denir.

muhammed tarafından 622’de düzenlenen **medine sözleşmesi** ile medine’deki müslüman, yahudi ve pagan toplulukları ümmet adı altında tek bir topluluk olarak toplamak için hepsinin payına düşen haklar ve sorumluluklar oluşturuldu. daha sonraki yıllarda bu topluluk islam devletlerinden ilki olarak sınıflandırılan medine şehir devleti olarak anıldı.

cemaât ise islamî yaklaşımın ümmet dediği topluluğun diğer dinlere ait olmaları durumunda kullanıldığı karşılıktır. dil derneği’nin sözlüğü bunu da şöyle tanımlamaktadır.

1. bir imama uyup namaz kılan kişiler. (ör.: “musalla taşında dört tabut var. temmuz öğlesi. sıcak. cemaat gölgeliklere sığınmış, kıpır kıpır ...” -s. tanju.

2. insan kalabalığı (ör.: cemaati peşine takmış geliyor.)

3. bir dinden ya da bir soydan olanların topluluğu (ör.: ermeni cemaati. yahudi cemaati. bulgaristan’da islam cemaati. (ör.: “önde rum patriği, arkada bütün cemaatlerin patrikleri, hepsi sırma esvaplı ve altın taçlı, sopalarını taşla vurarak mezarın etrafını tavâf ettiler.” f. r. atay.)

- **cemaât ne kadar çok olsa (ya da cami ne kadar büyük olsa) imam gene bildiğini okur:** bir yetkili kimse, çevresindekilerin düşüncesi ne olursa olsun kendi istediğini yapmaya çalışır.

- **cemaâte uymak:** mec. içinde bulunulan bir topluluğa uyarak davranmak.

- **cemaâtle namaz kılmak:** imama uyarak namaz kılmak.

halk sözcüğünün etimolojisi:

sözcüğün kökeni türkçe olmadığı için olmalı, türkçe etimoloji sözlüklerinde bu kavramdan söz edilmez. **nişanyan sözlüğünde** ise iki farklı anlamda çözümlenmiştir:

halk(1)

köken: arapça **ḫlk** kökünden gelen **ḫalk** “herhangi bir insan topluluğu, ahali” sözcüğünden alıntıdır. bu sözcük aramice-süryanice **ḫlk** kökünden gelen **ḫelkā** “pay, bölük, kısım” sözcüğü ile eş kökenlidir. aramice-süryanice sözcük aramice-süryanice **ḫālak** “pay etmek, bölmek” fiilinden türetilmiştir.

ek açıklama

ḫalaka fiilinin “pay etme” anlamı arapçada mevcut değildir. aramice sözcük eski yunanca **dēmos** “1. pay, bir yana ayrılan kısım, 2. halk, ahali” deyiminin tam çevirisidir.

benzer sözcükler

halkçı, halkevi, halkiyat, halkoyu

tarihçe (tespit edilen en eski türkçe kaynak ve diğer örnekler)

[kutadgu bilig, 1069]: yula erdi **ḫalkқа** **ḫarañķu** tūni [ışık idi halka karanlık gecede]

[aşık paşa, garib-name, 1330]: cümle **ḫalkuñ** **ādemīdür** yigregi [tüm yaratılmışların en hayırlısı insandır]

halk(2)

köken: arapça **ḫlk** kökünden gelen **ḫalk** “yaratma, yaratış” sözcüğünden alıntıdır. bu sözcük arapça **ḫalaka** “yarattı” fiilinin fa’l vezninde masdarıdır. arapça fiil aramice-süryanice **ḫlk** kökünden gelen **ḫālak** “pay etme, düzeltme, düzenleme” sözcüğü ile eş kökenlidir.

benzer sözcükler

halket-

bu maddeye gönderenler

halayık, halik, halk¹, hilkat, hulk (ahlak), mahluk

tarihçe (tespit edilen en eski türkçe kaynak ve diğer örnekler)

[anon., battalname, 1436]: bu ‘ısyān ehli’çün **ḫalk** itdi **ḫālik** rahmet ebḫārı

halk bilimi

dil kurumu sözlüğünde; “**bir ülkede yaşayan halkın kültür ürünlerini; geleneklerini, törelerini, inançlarını, müziğini, oyunlarını, masallarını, halk hekimliğini inceleyerek, bunların birbirleriyle ilişkilerini saptayan; kaynak, evrim, yayılma, değişim, etkileşim gibi sorunlarını kendine özgü yöntemlerle çözmeye; sonuç, kural, kuram ve yasaları bulmaya çalışan bilim dalı, (folklor, halkiyat)**” olarak adlandırılan “halk bilimi” konusunda ise pertev nail boratav, “**halk bilimi, 100 soruda türk folkloru**” adlı kitabında tanım olarak şunları yazmıştır: “**halk biliminin konusu olan töreler, kuruluşlar, sanat yaratmaları, toplumun endüstri-önccesi yaşam şartları içinde normal oluşum ve gelişimlerini yürütürler; onlar üzerine en doğru, en sağlam bilgiler, kendi tabii şartları içinde yaşarken elde edilenlerdir. türk halkbilimi, geleneklerin o çağına yetiemedi.**” (s:257)

halk bilimcilerimizden biri olan **cahit öztelli** ise halk bilimi yerine farklı olarak “**folklor**” sözcüğünü kullanarak “**folklor bir toplumun mânevi medeniyetinin ta kendisidir. yüzlerce,**

binlerce yılın biriktirdiği bir yaşayış ve gelecekler toplamıdır. milli bir sanat, bir edebiyat kurmak istiyorsak folklorumuzu su yüzüne çıkarmaya çalışmalıyız. milli sanatlar köklerini uluslarının folkloruna bağlamaya zorunludurlar.” der.

bu kavramı da daha somut olarak şöyle tanımlayabiliriz: halk bilimi, bir toplumun gündelik yaşamında ürettiği, paylaştığı gelecek kuşaklara aktardığı maddi ve manevi alandaki kültürel birikimi, ürünleri konu edinir; bu ürünleri kendine has yöntemlerle sınıflandırır, yorumlar ve çözümler. bu ürünlerin büyük bir bölümü sözlü kültür yoluyla bir kısmı da hem söz hem davranışla gelecek nesillere aktarılır. bunlar halkın ortak mirasıdır. topluma yalnızca bir kimlik kazandırmakla kalmaz aynı zamanda benzer duygular, amaçlar etrafında birlik ve beraberliği de pekiştirir.

halk edebiyatı

sözlükte “halk ozanlarının, adı bilinen ya da bilinmeyen kimselerin yarattıkları koşuk, destan, öykü, masal ... gibi yazın türlerinin tümü” biçiminde tanımlanan **halk edebiyatı** ile ilgili olarak da pertev nail boratav’ ın “100 soruda türk halk edebiyatı” kitabında, **rıza tevfik bölükbaşı**’na atfen “**yalnız atasözlerini değil, bütün halk edebiyatını, yaratıcısı bilinmeyen, halkın malı olmuş söz sanatı yapıtlarını kapsadığı**”belirtir.

mitoloji ve efsane

bu kavramlarla birlikte konumuzu irdelerken ele almamız gereken bir başka kavram ise “mitoloji”dir. bu sözcük yunanca masal, hikâye anlamına gelen “**mythos**” ile söz anlamına gelen “**logos**” kelimelerinden türemiştir. mitoloji olağanüstü olayların ve kahramanların geçtiği efsanevi hikâyelerin, masalların nasıl ortaya çıktığını, geliştiğini, neyi simgelediğini ortaya koyan bilim dalı ve hikâye disiplindir. yıllar boyunca farklı kültürlerde farklı isimler ve figürlerle karşımıza çıksa da insanı ve hayatı anlamaya, temel soruları yanıtlamaya çalışır. mitleri sadece eski hikâyeler olarak nitelendirmek çok da doğru olmaz. insan doğasının toplumsal düzenin, tabiat-evren-insan ilişkisinin sembolik temsilleridir. her biri kaos ile düzen arasındaki mücadeleyi, bilgelik ve cesaretin önemini ve insanın olgunlaşma evrelerini simgeler. bir kültürde devlerle bir kültürde yılanlarla bir kültürde tanrılarla veya kahramanlarla sembolize edilseler de verilmek istenen mesaj aynıdır. (kaynak: *nilay erik, “bizim bu insanca üzünlüğümüz dillere destan: yetiş umay ana!”; <https://parsomenfanzin.com/2025/11/03/bizim-bu-insanca-uzgunlugumuz-dillere-destan-yetis-umay-ana-nilay-erik>*)

soru: kurgu metinlerde bunlar nasıl ve ne şekilde yer alır?

halk, kültürün taşıyıcısıdır; kültüre yaşamındaki ner türlü unsurla, oyunları, inançlarıyla, mutfağıyla, hekimliğiyle, giyimiyle, masallarıyla, hikayeleriyle, destanlarıyla diliyle, edebiyatıyla katkı sunar. gelenek göreneğiyle de ortak bir yaşam biçimi inşa eder. edebiyat ise halkın hafızasında biriken sözlü kültür unsurlarını en kalıcı biçimde saklayan sanat dallarının başında yer alır. halk bilimi ile edebiyat ürünleri arasında bu nedenle güçlü bir bağ vardır. bu bağ, edebiyatın hemen hemen tüm ürünlerinde kendini gösterir. modern anlatı ve kurgu örneklerinin hemen hepsinde bunun somut örneklerini görmek mümkündür.

tarihi ve edebi metinlere, etnografik dönemlere ve kayıtlara baktığımızda pek çok yapıtta farklı toplulukların âdetlerinin, gelenek ve göreneklerinin izlerini buluruz. bunlar çoğu zaman gündelik yaşamın unsurları olarak bu yapıtlarda yer alırlar. anneler, babalar, çocuklar, büyükler ve akrabalar, komşular ve çevrede bulunan herkes, kendi özgün nitelikleriyle bu yapıtlarda kendilerini gösterirler. bunlar bazen gerçekten varolan unsurlarla desteklenir. onların pek çoğunu değişik biçimlerde bu yapıtların içinde görmek mümkünmüdür. bunların başında zamana, döneme, yere ve kişiye bağlı olmayan herkes için geçerli olan unsurlar hâlinde dile getirilirler. inanışlar, kusal kitaplarda

anlatılanlar, inançlar, ruhani dünya ve insan psikolojisinde iz bırakan yanlar bunların içinde en ağırlıklı olanlarıdır.

bu noktada kullanılan çeşitli simgeler diğerlerine göre daha sık ve farklı toplumlar için de benzer biçimlerde kullanılır. bu toplumsal benzer coğrafyalarda yaşamaktan ve gündelik yaşamların benzerliğinden kaynaklanabilir. örneğin yerel bağlamda kutsal kişiler, koruyucular, azizler, bunların yaptığı işlevlere sahip olan çeşitli başka varlıklar ya da nesneler bunlara verilecek örnekler olabilir. çünkü hemen her kültür ve inanç biçiminde birbirine benzer, hattâ bir zamanlar birlikte yaşadıkları başka topluluklarla etkileşerek birbirlerine alıp verdikleriyle bu unsurlar aslında aynı şeyleri kast ediyor bile olabilir. örneğin türk kültüründe ve edebiyatında çok katmanlı bir simge olan “umay ana” figürü, kadınların ve çocukların koruyucusu olarak kabul edilir. bu figür kimi zaman bir rehber kimi zaman bir rahmet kaynağı varlık şeklinde tasvir edilir. türk kadınları doğum sırasında ya da çocuklarını korumak istediklerinde umay ana’dan yardım dilerler. umay ana daima çocukla anılır. benzer örneği okuduğumuz **jorge amado**’nun “ölü deniz” romanında söz edilen farklı toplum kesimlerinin “**beş farklı adla**” seslendiği denizlerin, suların ve teknelerin ecesi ya da tanrısı “**iemanja**”dır.

*“lemanja derler; çünkü adı her zaman böyleydi; sular ecesi, okyanus kraliçesi olarak adı böyledir. ne var ki, sandalcılar dona **janaina** demeyi severler ona. ve zenciler, onun onuruna dans eden ve ondan herkesten çok korkan gözde oğulları, bütün yürek bağlılıklarıyla **inae** derler ona, ya da başka toprakları ayıran mavi çizginin ardında gizlenen gizemli toprakların ecesi **prences aioca**’ya yakarırılar. ama limanın sade ve cesur kadınları, rosa palmeirao ve öteki halk kadınları, evli kadınlar ve bir nişanlı bekleyen genç kızlar **dona maria** derler ona, çünkü maria güzel bir addır; bütün adların en güzeli, en yücesidir. denizkızıdır o, suların anası, denizin ecesidir, **iemanja, dona janaina, dona maria, iane ve prences aioca**’dır. denizlerde egemendir; ayışığına vurgundur; bulutsuz gecelerde görmeye gelir onu; zencilerin müziğini sever. her yıl, dalgakıranda ve mont serrat’ta bayramı kutlanır: o zaman, beş adıyla anarlar onu, bütün sıfatlarını kullanırlar, armağanlar sunarlar, onun için şarkılar söylerler. (s:78-79)*

kutsal varlıkların halk yaşamı içindeki önemi büyüktür. onlarla farklı özdeşlikler kurulur ve farklı anlamlar yüklenir. bu romanda tanımlanan kutsal karakter iemanja aynı zamanda bir ana ve eştir. bu özel ve pek çok toplum açısından kaygı uyandıran ve tabu oluşturan durum “ölü deniz”in ana izleklerinden birisidir. kahraman **guma**’nın annesiyle olan ilk ilişkisinin izleri roman boyunca hep gündemdedir ve guma’nın kaderini belirleyen olgu olarak tanımlanır. kadının toplum içindeki yerinin çoğu zaman annelikle özdeşleştirilmesi halk biliminin de sıkça işlediği bir temadır. ama kadın aynı zamanda da sevgilidir ve freud’un, erkek çocuğu annesine âşık, babasına ise düşman olarak tanımlamasında koşut durumu yaratan hem inançsal hem mitolojik boyutları olan bir unsurdur. oidipus’un başına gelenlerle, guma’nın başına gelenler bir anlamda koşuttur.

benzer biçimde bir çocuğu olmak, özellikle de erkek çocuğu olmak da pek çok coğrafya ve toplum için ortak bir hayal ve gerçekleşmesi de belirli biçimlerde anlamlandırılan büyük ve önemli bir olaydır.

hem bu kitaptan hem de önce okuduğumuz başka kitaplardan yola çıkarak, bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. ama yukarıda belirttiğim konuyla ilgili kaynaklardan yola çıkarak tüm bu unsurları şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

- * yaratılış, oluşum, varoluşa dair inançlar, düşünceler, olgular, evrenin oluşumu, çeşitli tabiat öğeleri ve olayları
- * topluluk ve toplumların bir biçimde etkilendikleri olağanüstü güçler, varlıklar ve olgularla ilişkili inanış ve davranışlar, ruhlar, azizler, totemler,

- * bireylerin birbirleriyle ve toplumsal bağlamdaki algıları, ilişkileri, düşünceleri, aidiyetleri, gündelik yaşamları ve bunlarla ilgili bilinçlenme, politik eylemlere katılma vb. tutum ve davranışları, hitaplar, seslenişler, iyi dilek, bereket, uğur, kısmet, saygı, sevgi, muhabbet, aşk, âşık olmak, cinsellik, cinsel ilişkiler, alışkanlıklar ve algılar,
- * birey ve toplum olma sürecinde geçerli olan “erginlenme / oluşum / gelişme” törenleri dahil, kişilerin, birey olarak, yaşamları boyunca ve genellikle yaş basamaklarına göre sıralanan işlemlere karşılık gelen doğum, sünnet, okula başlama, kadın ve erkek olmak, düğün, evlilik, çocuk sahibi olmak, doğum günü, evlilik yıldönümü, boşanmak, ölüm, yas vb. her türlü olaylar ve bunları simgeleyen tören, kutlama ve anmalar,
- * gelenekler görenekler, yerel alışkanlıklar, herkesçe benimsenmiş ortak ideal, iddia ve düşünceler, bunları ortaya koyan dini bayramlar, köy bayramları, yatır ziyaretleri, adak, kurban vb. ibadet ritüelleri, v.b.
- * halkın kendisinin ürettiği kutsallık atfedilen geçmişten beri kullandıkları inançsal unsurlar, büyü, tılsım ve benzeri nesneler; edimleri eylemleriyle ilgili olan ve bunlar sırasında kullandıkları, her türlü gündelik araç, gereç, eşyalar ve nesneler, oyun ve oyuncaklar, birlikte yapılan dans, spor, okuma, rüyaya yatma, okuma, üfleme, dua etme vb. tutum ve davranışlar, *(körebe, birdir-bir, aşık, v.b. gibi çocuk oyunlarından tutun da, güreş, cirit, v.b. gibi yetişkinlere özgü ve çağdaş dünyada milletler-arası yaygınlığa ve ortaklığa ulaşmış spor gösterilerinin her halkın kendi geleneğindeki karşılıkları)*
- * bir ceza ya da yaptırım gerektiren kusur, kabahât, ihmâl, günâh, suç vb. eylemler, bunları oluşturan ya da neden olan durumlar *(nazar, lânet vb. kötü duygular)* ve bunların sonuçları,
- * ölüm, ölme ve öldürme biçimlerine dair halkın ortaklaştığı kimi algılar ve düşünceler, bunların sonuçları, yorum ve değerlendirmeleri *(ör.: guma'nın cesedinin aranması)*
- * gündelik yaşam biçimleri, mekânlar ve bunlarla ilgili unsurlar,
- * yeme içme eğlence edim ve eylemleri, bunların farklı biçimleri ve karşılıkları,
- * ortaklaşmış masallar, şiirler, şarkılar, türküler, öyküler, destanlar ve bunların içinde sıkça kullanılan unsurlar...

soru: bir yazar bunları yapıtında neden ve nasıl kullanır, nasıl yazar ve bunları nasıl okuruz ve etkileniriz?

bunu yazarın yarattığı yapıta dair niyet, düşünce ve arzuları belirler. özgünlük ve orijinallik dürtüsü ve estetik kaygılar yanında yazacağı metnin içeriği, konusu, ele aldığı tema ve izlekler de belirleyici olur. halk kültürü ve edebiyatından yararlanarak yazdığı bölümler bazen olduğu gibi, bazen de belirli çerçevelerde uyarlanarak kullanılır.

ölü deniz’de buna dair çok sayıda örnek vardır. anlatılan kahramanların ve olayın seyriyle bağlantılı olarak bunlar yeri geldikçe örneklenerek anlatılır, belki de özgün kaynaklarından alıntılanır. bazen de aslında yazar da içinden çıktığı halkın bir bireyi olarak, bunların kendi bilinç dışında da yer alması nedeniyle, doğrudan dile getirir. örneğin her destanda kahramanların ardından söylenen ağıtlar onun nefesidir. acıyı kutsal, hüznü insanî kılar. bu üzüntü, sıradan bir melankoli değildir. metnin akışında, ritminde ve yarattığı duygu ve düşüncelerde inişler çıkışlar doğurur.

bazı imge, simge, sembol ve motifler kullanarak, metaforik biçimde kullanılmasıdır. daha çok şiirde kullanılan bu unsur, kurgu metinlerin olmazsa olmaz unsurları arasındadır. somut nesneler anlatıların gerçeğe bağını kuran unsurlar arasındadır. bunların varlığı yapıtta ortaya konulur, bir anıt, mimari bir yapı, bir doğal yer ya da bölge, bir taş, kaya, bir dağ, bir ağaç, bir su anlatılanlara gerçeklik ve hakikilik kazandıran unsurlar olarak kendisini gösterir. herhangi bir figürün

çağrıştırdığı umut, rahmet, bereket ve koruma kavramlarıyla birleşerek bizi bir gizeme davet eder. bunların tümü halk inançlarını ve kültüründe varolan mitolojik ve inançsal unsurları ya da bunları kimi karakterlerinin varlıklarıyla ve iç dünyalarıyla ele alır ve gösterir. bu aynı zamanda modern insanın olduğu kadar toplumun bilinçdışının da bir biçimde ortaya konulmasıdır.

yapıtın biçimi de halk kültürü ve edebiyatındaki kimi unsurların kullanılmasıyla şekillendirilebilir. örneğin masalsı anlatım biçimi, ritmik cümle yapıları, halk anlatı geleneğini çağrıştıran tekrarların yapısal kullanımı modern edebiyatın da kullanmaktan geri kalmadığı unsurlar arasındadır. özellikle anlatış, söyleyiş, belirtiş biçimleriyle de yapıtlar, örneğin kürt edebiyatında yer alan dengbejlerin hikâyelerini neredeyse aynen anlatan **mehmed uzun** gibi, halk kültürü ve edebiyatının unsurlarını içlerinde barındırırlar.

postmodern anlatının edebi unsurlarından birisi olan metinlerarasılık bağlamında da halk edebiyatı içinde yer alan bazı metinler de yine farklı işlevler ve anlamlara neden olacak şekilde kurgularda yer alabilmektedir.

sonuç

tüm bu unsurları iki açıdan irdeleyebiliriz: birincisi yapıtı kuran, yazan, ortaya koyan açısından, diğeri de okuyucu, alımlayıcı, yorumlayıcı açısından etkileri, sonuçları ve önemleri.

bu öğelerin kullanılması ve yorumlanmasında pek neden, gerekçe söz konusudur. bu unsurların yapıtlarda yer alışlarını öncelikle ideolojik ve inançsal bağlamda değerlendirmek gerekir. ayrıca bunların varlığı yazar ve okura anlatma ve anlama açısından kimi yararlar ya da kolaylıklar sağlar. öte yandan bunların özendirici, bilgilendirici, yönlendirici etkileri de olabilir. kezâ bunların her biri içerdiği ortak anlamlara özgü olarak da bir “aidiyet”i ve “konumlanmayı / değerlendirmeyi” sağlamasıdır. bu unsurlar biçimleri farklı olsa da pek çok yazar tarafından bunların dışında da farklı amaçlarla kullanılabilir. örneğin otobiyografik yapıtlarda ya da kişisel geçmişin yer aldığı metinlerde doğrudan bir kayıt amacıyla da anlatılmış olabilir. dolayısıyla “tarihi yazma ve oluşturma” edimi bir yazar için çok önemli bir amaç olabilir. sevgili lâtife tekin’in “sevgili arsız ölüm” ve “berci kristin’in çöp masalları” romanları buna örnek gösterilebilir. bu roman olgu olarak türkiye’de sömürülen bir emek kaynağı olarak “lumpen proleterya”nın oluşum ve kentin periferinde oluşan ‘marjinal’ toplulukların tarihini ortaya koymaktadır.

okuyucu da içinde olduğu halk ve toplum adına kendisine yabancı olmayan bu unsurlar sayesinde bir etkileşime girer ve çıkardığı anlamlarla, bir yandan yapıtın içindeki bu unsurları âdeta bir aynada kendini görür gibi içselleştirir, yaptığı iç tartışmalarla düşüncelerini şekillendirir, diğer yandan da her sanatsal edim ve ilişki bir haz unsuru ya da doyum sağladığı için duygusal bağlamda etkileşir.

sonuç olarak yazarlar da aynı toplum ve halkın kültürüyle varolmuş, onları öğrenmiş ve uygulamış, onların içinden çıkan bireylerdir, dolayısıyla yazacağı metinde bunların yer almasından daha doğal bir şey yoktur. öte yandan tüm metinler ya doğrudan insana, ya da insana benzer biçimde tasavvur edilmiş karakter ve kahramanların başlarından geçen olayları gündeme getirir. insanların ise başlarından geçebilecek olan olaylar, çeşitli ve farklı gibi görünse de edebiyat eleştirmenleri bunları 35-40 başlık altında toplayarak ortaya koymaktadırlar. dolayısıyla yazarların hepsi de aynı hikâyeleri ya da olayları anlatırken yukarıda söz ettiğimiz halk kültürü ve edebiyatının unsurları bunları “özgün” metinler hâline getirirler birer yapıta dönüştürürler.

mustafa sütlaş

8 kasım 2025